

8. Філія державного архіву Одеської області в Ізмаїлі. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 157.
9. Скальковский К. Бомбардирование Одессы // Щегольский альбом: Сборник исторических фактов, воспоминаний, записок. – Одесса, 1905.
10. Чижевич О.О. Воспоминания очевидца // Щегольский альбом: Сборник исторических фактов, воспоминаний, записок. – Одесса, 1905.
11. Державний архів Одеської області. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 55.
12. Гнедин Д.Г. Мои воспоминания // Русское богатство. – 1893. – № 5.
13. Короленко П.П. Азовцы // Киевская старина. – 1891. – № 8.

Summary

The author studies the role of Southern Ukraine Cossacks in the Crimean War. The activities of Azov Cossacks in the war are described in details. The politics of Russian government concerning the Cossacks in the Southern Ukraine after Crimean War are analyzed in the article.

О.М. Приймак

ПОЗИКОВА ПОЛІТИКА СЕЛЯНСЬКОГО БАНКУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Одним із визначальних напрямків ринкових відносин будь-якої країни є створення дієздатної іпотечної системи. Отримання грошей під заставу нерухомості, головним чином земельної ділянки, було одним із перших і найбільш суттєвих серед різновидів позик, що відіграли важливу роль у становленні та розвитку аграрного сектору економіки провідних демократичних держав. Україна в цьому контексті не стала винятком – розбудова ринкових відносин на основі принципу приватної власності на землю є головною метою аграрної реформи, що розпочалася в першій половині 1990-х років. Але досягнення її, на думку більшості фахівців, урядовців і керівників сільськогосподарських підприємств, не можливе без заснування фінансової установи іпотечного характеру. Значна частина їх при цьому підкреслюють, що поземельний банк внаслідок особливостей розвитку нашої країни повинен бути державним, а позики – цільовими.

Але на сьогодні іпотечна система нашої держави перебуває на первинному етапі розвитку й потребує якісного вдосконалення. Підвищення рівня її функціонування можливе не лише за допомогою залучення сучасних провідних іноземних технологій, а й шляхом використання власного історичного досвіду.

Тому метою цієї статті є проведення комплексного аналізу позитивної політики Селянського банку, який поряд з іншими державними та приватними іпотечними установами обслуговував земельний ринок Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століть. При цьому для виокремлення регіональних особливостей діяльності банку, автор досліджує в межах статті роботу його південноукраїнських відділень.

У досліджуваний період на долю Селянського поземельного банку припало близько 75 % усіх іпотечних операцій, здійснених на території Російської імперії. Внаслідок цього діяльність його відділень стала об'єктом підвищеної уваги науковців. Тому в історіографії проблеми можна виокремити декілька етапів розвитку. Метою досліджень дореволюційної історіографії став аналіз юридично-правової бази діяльності банку. На думку таких науковців того часу, як А. Зак, А. Каторковський, Д. Батуринський, головним завданням банку була допомога селянам у придбанні землі. Згідно зі змінами, що вносилися до Статуту Селянського банку, науковці того часу виокремили три етапи розвитку його позикової системи: 1883–1895, 1895–1906, 1906–1914. Кожен із цих етапів починався із суттєвого розширення сфери іпотечних послуг установи.

На другому етапі розвитку історіографії досліджуваної проблеми – у 1920–1950 рр. – науковці займалися розробкою питань, що були тісно пов'язані з формуванням і ліквідацією земельного фонду Селянського банку. Такі радянські історики, як А.С. Арина, Г.Г. Котов, К.В. Лосева, Ф.С. Лось, О. Погребинський, доводили, що банк скуповував і продавав землі за підвищеними цінами, задовольняючи тим самим потреби поміщиків. Позикова ж політика цієї фінансової установи була спрямована на підтримку сільської буржуазії й призводила до зубожіння пересічного селянства.

Комплексний аналіз напрямків діяльності Селянського банку був здійснений істориками 1960–1990-х рр. Вони дійшли висновку, що головним завданням діяльності цього закладу стало створення умов для поглиблення капіталістичних відносин на селі [1.-Арк.1-14].

Стосовно досліджуваного питання слід підкреслити, що в історіографії 1960–1990-х рр. існують два погляди. С.М. Дубровський [2], Є.В. Сизоненко, І.А. Сабадирев вважали, що цей заклад внаслідок наявності високого рівня капіталізму розгорнув на Півдні України широкомасштабну діяльність. Інші науковці – А.В. Опря [3], А.І. Карагодін, К.Д. Чорна – відстоюють протилежну позицію. Вони доводять, що невеликі обсяги роботи Селянського банку на території регіону були наслідком переорієнтації приватних господарств на ринкові рейки. Позики цієї установи сприяли створенню на Півдні України чисельних ділянкових господарств.

Тобто на сьогодні в науковій літературі загальні аспекти діяльності Селянського поземельного банку є висвітленими на прикладі всієї Російської імперії та України. Хоча дослідники й виявили деякі особливості діяльності південноукраїнських відділень банку, проблема позикової політики цієї фінансової установи в регіоні є нерозкритою. Внаслідок цього автор статті поставив перед собою такі завдання: 1) охарактеризувати стан іпотеки на Півдні України наприкінці XIX – на початку XX століття; 2) зробити аналіз правової бази позикової політики Селянського банку; 3) дослідити позикову сферу діяльності банку; 4) розкрити питання про соціальну структуру клієнтів південноукраїнських відділень банку [4.-Арк.1-120].

У досліджуваній період Південь України був регіоном товарного землеробства. При цьому в руках селянства знаходилося 75% посівної площі. Тобто селяни були основними виробниками сільськогосподарської продукції.

Особливість аграрного устрою регіону того часу полягала у відносній слабкості залишків кріпосництва. Община хоча й охоплювала 37% землеволодіння і 88% селянських дворів, була слабою; у класичному вигляді вона збереглася лише в колишніх державних селян. Характерною рисою південноукраїнської общини був індивідуальний, а не колективний засіб ведення господарства [5.-Арк.1-200].

Рівень розвитку аграрного капіталізму на Півдні України був на той час порівняно вищим ніж в інших регіонах Російської імперії. Внаслідок втягнення до ринкових відносин, місцеве селянство було глибоко розшарованим. Значна його частина втратила економічну залежність від общини. Заможне селянство (1/5 населення) отримувала головну частину прибутків з посівів на куплених і орендованих землях, бідняки (2/5 населення) – від продажу в найми власної робочої сили. Лише середняки господарювали на власних і взятих в оренду надільних ділянках.

Швидкі темпи капіталізації сільського господарства стимулювали розвиток у регіоні іпотечної банківської системи. Основу її на території південноукраїнських губерній, як і в цілому по Російській імперії, складали акціонерні та державні поземельні банки. Перші виникли у 1871–1876 роках. При цьому в регіоні їхня кількість була досить великою. Серед акціонерних банків у губерніях, що розглядаються, найбільшими були Бесарабсько-Таврійський, Азово-Донський, Херсонський. Крім того, у регіоні функціонували філії Московського, Полтавського та Харківського акціонерних поземельних банків. Ці фінансові установи видавали довгострокові позики – від 10 до 60 років – під заставу сільської та міської нерухомості в розмірі до 60 % від вартості майна [6.-Арк.1-131].

Державна іпотечна система була репрезентована в регіоні Дворянським і Селянським поземельними банками, що виникли у 1885 та 1883 роках. При цьому до останнього дня свого функціонування вони зберігали основну характерну рису – задовольняли потреби тих верств суспільства, для яких з самого початку і призначалися ці установи.

Селянський поземельний банк був створений з метою надання селянам допомоги у придбанні у власність запропонованих до продажу земель [7]. З цією метою в перші десятиліття свого функціонування він віддавав селянам-одноосібникам позики терміном від 13 до 51 року в розмірі 80-90% від оціненої вартості придбаної землі [8.-Арк.1-250]. Тобто на відміну від інших іпотечних установ, позики яких були більшими, Селянський банк видавав гроші цілеспрямовано – виключно на придбання приватновласницьких земель.

Разом із цим у роки Столипінської аграрної реформи функції Селянського поземельного банку значно розширились.

Внаслідок високого рівня капіталістичних відносин, розмір земельного фонду Селянського банку на Півдні України був у роки Столипінської реформи невеликим. Його площа дорівнювала 34 882 десятини, що становило 2% від усієї в регіоні. При цьому формування земельного фонду південноукраїнських відділень банку відбувалося у три, а не в один, як в інших регіонах, етапи. Причини такого стану речей були пов'язані з особливостями попереднього соціально-економічного розвитку регіону та внутрішньополітичними заходами уряду в роки Першої Світової війни. До того

ж, якщо на переважній частині Російської імперії землеволодіння банку поповнювалося за рахунок купівлі дворянських маєтностей, то на Півдні України третину його фонду складали землі, придбані у купців і селян [9.-Арк.1-152].

Як і в інших регіонах з високим рівнем аграрного капіталізму, Селянський банк на Півдні України розгорнув широку посередницьку діяльність. За його допомогою місцеві селяни придбали 178 775 десятин, що становило 1,2% усієї площі південноукраїнських губерній. Але, як і в цілому по Росії, більша частина попередніх власників цих земель у регіоні була дворяни, які продавали маєтки для скасування боргів.

За допомогою місцевих відділень банку землеволодіння селян Півдня України збільшилося на 347 220 десятин, або на 5,2%. Внаслідок того, що новий курс аграрної політики уряду був спрямований на індивідуалізацію селянського господарювання, 11 985 (71%) створених на цій площі ділянок мали вигляд хуторів і відрубів. Разом із цим 14 339 десятин, або 41% куплених селянами регіону земель перейшли у власність общин, що свідчило про прискорення процесу залучення останніх до сфери капіталістичних відносин [10.-Арк.1-12].

З метою полегшення переходу такої кількості землі до рук селянства була розширена сфера банківських іпотечних послуг. При цьому позикова політика банку повністю відповідала меті Столипінської реформи – вона була спрямована на збільшення кількості одноосібних селянських господарств. У процесі формування правової бази позикової політики банку можна виокремити декілька стадій.

Перший документ із цього приводу був підписаний Миколою II 25 жовтня 1907 року. Згідно з його змістом Селянський банк дістав право видавати селянам-одноосібникам позики на придбання фондових або приватновласницьких земель у розмірі 95% від вартості ділянки. При цьому головною умовою при отриманні такого роду позики було створення на придбаній землі хутора або відрубу. Внаслідок цього в 1907 році на долю одноосібників припало в середньому по Росії 91,8% усієї кількості банківських позик, а в період 1909–1915 років цей показник коливався від 97,5% до 98,1%. Таким самим був стан речей у сфері надання банком позик під час посередницьких операцій та при укладанні окремими селянами угод про заставу надільних земель. Юридично цей аспект був зафіксований правилами від 27 липня 1908 року [11].

Позиція Ради Селянського банку щодо надання позик сільським общинам і товариствам була дещо відмінною. Їм позики видавалися в розмірі 85% від оцінки вартості купленої землі. Але при цьому банк висував достатньо жорсткі умови: ці общини й товариства повинні бути не досить великими (не більше ніж 10 дворів); селяни повинні мати велику потребу в землі; площа придбаної землі не повинна перевищувати четвертої частини розміру наділу. В усіх інших випадках позика видавалась у розмірі 80 % від оцінки вартості землі [9.-Арк.1-152].

У роки Столипінської реформи був дещо збільшений розмір позики, що видавалась общинам під заставу надільної землі для придбання ділянок у приватних власників без посередництва банку. Законом від 5 липня 1912 року розмір такого роду позики встановлювався у вигляді 60-90% від вартості придбаної землі. Разом із цим у зв'язку з початком I Світової війни законом від 23 серпня 1914 року розмір усіх різновидів позик Селянського поземельного банку був знижений на десять відсотків [11].

Тобто за призначенням позики банку поділялись на п'ять категорій: 1) під заставу власної землі; 2) під заставу надільної землі; 3) під заставу ділянки, придбаної при посередництві банку; 4) під заставу ділянки, придбаної з фондів банку; 5) під заставу землі, придбаної без допомоги банку. При цьому термін повернення їх був обмежений 12, 18, 28, 41, 55,5 роками.

Загальний обсяг позик, виданих банком у роки Столипінської реформи, дорівнював 1 млрд золотих карбованців. Близько третини цієї суми отримали селяни чотирьох регіонів – Правобережжя та Півдня України й Нижнього та Середнього Поволжя [2].

Співвідношення між обсягами позик різних видів було неоднаковим: 40% коштів селяни Російської імперії отримали для купівлі земель при посередництві банку; 30% – для купівлі ділянок з його фонду; 20% – під заставу власної землі, 10% – під заставу наділу. При цьому переважна більшість позик була видана протягом 1908–1914 років.

У вигляді позик селяни Півдня України отримали 68 765 532 карбованців, що становило $\approx$ 7% їхнього загального обсягу на території Російської імперії. Із цієї суми на кожний повіт регіону припадало в середньому по 3,7 млн карбованців, тобто по 5,5%. Разом із цим селяни Бердянського та Херсонського повітів отримали по 10,8% від загальної суми позик у регіоні, Мелітопольського та Дніпровського – по 5,7%, а Катеринославського й Олександрівського – по 5,2% [12].

У роки Столипінської реформи найбільша частина позик – 30 762 914 карбованців, або 44% загального їхнього обсягу, була видана селянам Півдня України для купівлі землі при посередництві банку. Для отримання цієї суми селяни заклали 96% куплених за допомогою банку земель.

Даною послугою місцевих відділень банку скористалися 9 963 (70%) селян-позичальників. Кожен із них в середньому отримав по 3 087 карбованців, що надавало змогу збільшити площу землеволодіння на 17,6 десятин. При цьому надання позик під заставу придбаной за посередництвом банку землі було найбільш розповсюдженою на території Херсонського повіту [13].

Для купівлі землі з фондів південноукраїнських відділень Селянського банку було виділено 23 240 665 карбованців, або 33% від загальної суми позик. Щоб отримати позику, селяни заклали 3 297 десятин, що становило 70% придбаной ними площі з маєтків банку. При цьому даним видом іпотечних послуг скористалися 2 784 (19,5%) селян-позичальників, завдяки чому земельна ділянка кожного з них збільшилася на 14,8 десятин [3]. Слід також додати, що переважна більшість селян, які заклали куплену у банку землю, мешкали на території Мелітопольського та Дніпровського повітів.

З усієї суми банківських позик лише 4,5% було надано на Півдні України під заставу одноосібних приватних селянських ділянок. Цим видом послуг у регіоні скористалися 611 селян, що становило 4,3% від усієї кількості позичальників і 0,2% від кількості приватних господарств. Але, на відміну від інших видів позик, один селянин-одноосібник отримував від банку 9 955 карбованців, що дозволяло йому збільшити розмір господарства на 48-50 десятин. При цьому 83% селян, які заставили банку власні землі, мешкали в Катеринославському та Олександрівському повітах [12].

Під заставу общинної землі південноукраїнськими відділеннями Селянського банку було видано 11 838 950 карбованців, що становило 18,5% від усієї суми позик. Для їхнього отримання селяни заставили банку 1,6% площі общинного землеволодіння в регіоні. Але, як правило, банк одержував під контроль лише частку наділу [2].

За допомогою даного виду іпотеки одна община на Півдні України отримувала суму, яка дозволяла придбати ділянку розміром 51-54 десятини. При цьому 539 із 811 таких общин отримали позику для купівлі наділів односельців-переселенців, а 148 – у приватних власників. Ці факти, з одного боку, відображають боротьбу південноукраїнських общин за збереження земельного фонду, а з другого – указують на те, що Столипінська реформа в регіоні прискорила процес втягнення общин до сфери капіталістичних відносин.

Серед досліджуваних повітів переважна більшість общин, що отримали банківську позику, знаходилася в Херсонському та Бердянському повітах. Разом із цим на території останнього масового характеру набуло явище купівлі общинами земель не лише за допомогою позики банку, а й за власні кошти.

Таким чином, протягом Столипінської реформи позикова діяльність Селянського банку на Півдні України досягла досить великих розмірів. Іпотечними послугами його місцевих відділень скористалися 13 960 (80%) селян-покупців. При цьому більшість позик була надана останнім у розмірі 90% від вартості заставленої землі й мала термін повернення 55,5 років. У порівнянні з іншими регіонами Росії, на Півдні України частки позик, наданих під заставу куплених у банку та при його посередництві ділянок, були на 3-4% більшими. До того ж, регіон займав перше місце в країні за розміром коштів, виданих під заставу общинних земель.

Метою діяльності банку було збільшення розміру землеволодіння потенційно міцних селян. Згідно зі змістом Інструкції МВС від 16 серпня 1907 року адміністрація місцевих відділень банку повинна була продавати земельні ділянки лише тим селянам, які існували за рахунок землеробства, але відчували потребу у збільшенні орної площі [10.-Арк.1-12]. Тому аналіз майнового забезпечення селян-покупців здійснювався не лише за допомогою визначення розміру землеволодіння, а й шляхом встановлення обсягу орендованої площі та кількості худоби.

На території Європейської Росії переважна більшість – 76% – селян-покупців банківських земель була малоземельними та безземельними. Разом із цим на господарство кожного з них припадало по 2,1 десятини орендної землі, одному коню, одній корові й голові дрібної худоби [11]. Тобто надлишковий рівень забезпечення майном дозволяв таким селянам розширити землеволодіння.

Частка малоземельних і безземельних селян, які купували банківські ділянки, була в різних регіонах Російської імперії неоднаковою. Найменше їх – 43% – було в губерніях Нижнього та Середнього Поволжя, найбільше – 88% – на Правобережжі та Півдні України.

Із 2 971 селянина, які у 1910 році придбали ділянки з фондів південноукраїнських відділень банку, 59% були безземельними, 29% – із земельною власністю від 1,5 до 15 десятин і 12% мали від 16 до 25 десятин [11].

1806 (61%) селян-покупців орендували 15 784 десятини. Тобто на господарство кожного з них припадало ще по 8,7 десятин орної площі, що було в 4 рази більше, ніж в середньому по Росії та в 1,2

рази – ніж у селян Правобережної України. Селяни-покупці банківських ділянок на Півдні України худобою були забезпечені краще. З усієї їхньої кількості лише 216 (7,2%) не мали тягової сили. У 2 386 (80%) господарствах селян-клієнтів південноукраїнських відділень банку було 2-3 коні. Крім цього, на кожне з них припадало по одному волу, дві корови та чотири голови дрібної рогатої худоби.

Якщо показники майнового забезпечення селян-покупців Херсонського повіту були нижче середнього по регіону, то Катеринославського й Олександрівського – майже дорівнювали їм. У Мелітопольському та Дніпровському вони були вищими: за кількістю багатоземельних покупців – у 1,5 рази, орендованої площі – у 2 рази, тягової худоби – у 2,3 рази [6.-Арк.1-131].

Як і в інших регіонах Російської імперії на Півдні України, найбільше землі з фондів банку – 28 306 (65%) десятин – у 1910 році придбали безземельні селяни; 13 314 десятин (31%) перейшли до рук малоземельних; 1656 десятин (4%) – у власність багатоземельних [2].

Разом із цим розмір куплених різними групами сільського населення банківських ділянок був неоднаковим і лише у двох нижніх співпадав з аналогічними показниками на Правобережжі України та Нижньому Поволжі. Тобто, якщо дві нижчі групи покупців збільшили власне землеволодіння на 16,1 та 15,2 десятини, то селяни верхньої групи – на 40 десятин. Останній факт мав місце лише на Півдні України. При цьому переважна більшість представників останньої групи мешкала на території Херсонського, Мелітопольського та Дніпровського повітів [9.-Арк.1-152].

Внаслідок купівлі ділянок з фонду банку, 68% його клієнтів на Півдні України підвищили розмір власного земельного володіння до рівня заможних селян, а 31% – до рівня селян-середняків.

Таким чином, з метою полегшення процесу переходу земель до рук селянства банк на Півдні України розгорнув широку діяльність у сфері іпотеки. Позиковими послугами його місцевих відділень скористалося 80% селян-покупців. При цьому більшість позик була надана останнім у розмірі 90% від вартості заставленої землі і мала термін повернення 55,5 років. У порівнянні з іншими регіонами Російської імперії на Півдні України частки позик, виданих під заставу куплених у банку та при його посередництві ділянок, були на 3-4% більшими. До того ж, внаслідок втягнення общин до сфери капіталістичних відносин, Південь України за обсягом наданих під заставу наділів позик займав перше місце в державі.

За рахунок банківських послуг розмір власного землеволодіння на Півдні України збільшили 16 635 селян, що становило 1,7% від загальної кількості сільського населення регіону. Як і в інших регіонах Росії, більшість із них були малоземельними та безземельними, але потенційно міцними господарями. Внаслідок купівлі ділянок із фондів та при посередництві банку 68% його клієнтів на Півдні України збільшили своє землеволодіння до рівня заможних селян, а 31% – до рівня селян-середняків.

Джерела та література

14. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 2272.
15. Вдовин В. Крестьянский поземельный банк (1883–1895). – М., 1959.
16. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М., 1980.
17. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1402.
18. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 273.
19. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 3279.
20. Статистические материалы к Отчету Крестьянского поземельного банка за 1914 год (седьмой год ведения). – СПб., 1916.
21. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1400.
22. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 2. – Спр. 111.
23. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 2. – Спр. 187.
24. Статистические материалы к Отчету Крестьянского поземельного банка за 1909 год (второй год ведения). – СПб., 1912.
25. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963.
26. Опря А.В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении Столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916): Дис... канд. истор. наук. – Днепропетровск, 1982.

Summary

The article analyzes the Peasant's Bank activity in Southern Ukraine, reviews research by historians of the history and directions of the Bank's work, the consequences of the loan policy of the Bank. The statistic calculations about peasants' (clients of the Peasant's Bank) personal and real property are presented in it.